KØNSBRUD - NÅR ET ARBEJDS-OMRÅDE SKIFTER KØN

Brudflader i kønsarbejdsdelingen på elektronikvirksomheden Radiometer, ca. 1940-1994

Af Vibeke Kold

Hvorfor bliver noget arbejde regnet for *kvindearbejde* og noget arbejde for *mandearbejde?* Hvem og hvad bestemmer, når et arbejdsområde skifter køn? Med gennemgangen af fire eksempler på kønsbrud fra den danske elektronikvirksomhed Radiometer præsenteres nogle af de mangfoldige faktorer, der er i spil, når et arbejde skifter køn.

Kønsarbejdsdelingens historie er historien om, hvordan arbejdet i forskellig tid og i forskelligt rum er blevet fordelt mellem kønnene. Et særligt fokus er ofte rettet mod situationer, hvor et arbejdsområde skifter kønsstempel. I analysen af sådanne brudflader har man som forsker ofte bedre mulighed for at blotlægge motiver og mekanismer i en given kønsarbejdsdeling, end hvis man analyserer denne slavisk i al dens fortløbende kompleksitet. Brudanalyser kan derfor opfattes som en slags nøgler til en dybere forståelse af, hvorfor arbejdet har køn. Det er dog vigtigt at slå fast, at bruddene ikke i sig selv bærer hele hemmeligheden om kønsarbejdsdelingens kerne(-r). Kun ved at blive sat i relation til den kontinuitet, de er et brud på, og som de efterfølges af, kan deres reelle betydning vurderes.

En anden fordel ved at anvende brudvinklen er, at man med denne kan snige sig uden om de periodiseringsproblemer, som bl.a. den svenske historiker Ulla Wikander løb ind i, da hun skulle tidsinddele sin undersøgelse af kønsarbejdsdelingen på en svensk porcelænsfabrik i perioden 1880-1980 (1988). Ud fra en erkendelse af, at kønsarbejdsdelingen udviklede sig så usamtidigt på fabrikkens forskellige produktionsområder, at det var umuligt at foretage en overbevisende faseinddeling, valgte hun i stedet at anvende udviklingen i teknik og arbejdsorganisering til sin periodisering.

I denne artikel skal vi se på, hvordan kønsbrud i arbejdet er kommet til udtryk på en dansk elektronikvirksomhed, Radiometer i København, i perioden fra besættelsens tid og frem til i dag. Også på Radiometer er der stor forskel på, hvornår de forskellige arbejdsområder skifter køn, samt på under hvilke forhold kønsskiftene er foregået. Men mange arbejdsområder har i løbet af den behandlede periode indtil flere gange skiftet kønsmærke. Efter en kort præsentation af Radiometer og virksomhedens forskellige arbejdsområder vil jeg beskrive og diskutere fire af de mest markante af disse kønsbrud. For til sidst at slutte af med en opsummering og diskussion af de væsentligste faktorer bag dem.

Som de fleste andre tilsvarende undersøgelser vil jeg, hvor det findes relevant, inddrage den samtidige udvikling i *fagarbejdsdelingen*, dvs. spørgsmålet om hvilket arbejde, der er blevet udført af henholdsvis faglært, tillært og ikke-faglært arbejdskraft. En sådan sammenstilling af forholdet mellem køn og fag har ofte givet anledning til nye indsigter i såvel køns- som fagarbejdsdelingens respektive udviklingstendenser. Gennemgangen af forholdene på Radiometer vil desuden blive relateret til fag- og kønsarbejdsdelingens udvkling i den øvrige elektronikindustri.

Artiklen er baseret på den antagelse, at ikke kun strukturelle faktorer, som teknologi, økonomi, biologi og "udviklingen", men også menneskers mere eller mindre bevidste holdninger og handlinger indgår som vigtige forudsætninger for en konkret fag- og kønsabejdsdeling. Centralt i denne proces står de besluttende aktører - arbejdsledere og tillidsfolk - men, som vi skal se, har også "manden" og "kvinden på gulvet" indflydelse på hvilke fag- og kønsgrupper, der skal udføre hvilket arbejde. Arbejdslederne har den ansættende myndighed, de faglige klubber kan med forskellige midler vælge enten at acceptere, fremme eller hindre en bestemt fag- og kønsarbejdsdeling, og den "menige" arbejder kan dels påvirke sin klub, dels "stemme med fødderne", dvs. udnytte eller lade være med at udnytte de muligheder, der ligger i en given arbejdsdeling.

Radiometer - en dansk elektronikvirksomhed

I sammenligning med de fleste andre industrier er elektronikbranchen forholdsvis ung. I udlandet slog videnskaben om strømme og spændinger i elektriske kredsløb igennem som industriel produktion sidst i forrige århundrede. Herhjemme blev der omkring århundredeskiftet etableret en del teleselskaber med tilknytning til handelsflåden, men først med etableringen af radioindustrien sidst i 1920'erne vandt elektronikken for alvor indpas i dansk industri (Uhrskov (red.) 1974, Jørgensen 1986).

Siden har elektronikbranchen delt sig i tre underbrancher karakteriseret ved hver sin produkttype: Forbrugerelektronik, professionel elektronik og komponenter. Elektronikvirksomheden, Radiometer, der blev grundlagt i 1935, har igennem hele sin levetid produceret produkter, måleapparater, inden for den professionelle elektronikgren. Indtil midt i 50'erne dominerede teletekniske apparater firmaets produktion, dernæst overtog de elektrokemiske apparater føringen, for så sidst i 60'erne at blive overhalet af medicoteknikken som Radiometers væsentligste produktlinje (Schrøder & Aagaard Nielsen 1960, Physant 1987).

Karakteristisk for den professionelle elektronikproduktion, og dermed også for Radiometers produktion, er en lav standardiseringsgrad, små serier af teknisk avancerede nicheprodukter, store krav til know-how, kvalitets- fremfor priskonkurrence, samt et stort kapitalbehov, bl.a. til forskning og udvikling af produkterne[2]. Derimod betyder de små serier og den store funktionærandel, at den organiske sammensætning gennem hele perioden har været relativt lav sammenlignet med anden industriproduktion. Også med hensyn til arbejdsforhold adskiller den professionelle elektronikindustri sig fra den masseproducerende forbrugerelektronik. Pga. de høje krav til kvalitet, præcision og kontrol er arbejdet i den professionelle elektronik gennemgående mere varieret og håndværkspræget og arbejdsforholdene ofte bedre end i den samlebåndsorganiserede masseproduktion (Christensen m.fl. 1976, Larsen m.fl. 1980).

Indtil først i 1960'erne var dansk elektronikindustri domineret af den hjemmemarkedsorienterede forbrugerelektronik, hvor især fjernsynsproduktionen i 50'erne gav anledning til stor ekspansion i branchen. Siden har den professionelle elektronik med produkter som måleinstrumenter, radiokommunikation, telefonapparater, rationaliseringsudstyr og militærelektronik domineret branchen og især haft stor succes på eksportmarkederne (Jensen 1985, Jørgensen 1986, Kramer & Aaen 1993).

Mandlige montører udfører elektrisk montage frem til ca. 1960. (Radiometer).

Radiometer red med på den professionelle elektroniks ekspansionsbølge. Satsningen på medicoteknikken viste sig at være en profitabel nichestrategi - siden 60'erne har virksomheden således haft omkring en trediedel af verdensmarkedet for blodgasmåleapparater (Physant 1987, Radiometers årsberetning 1992/93). Heller ikke den økonomiske verdenskrise eller de senere års skærpede internationale konkurrence på professionelle elektronikprodukter har for alvor kunnet ryste Radiometers stabilitet (Kramer & Aaen 1993). Efter at mange tilsvarende virksomheder, som f.eks. det store Briüel & Kjær, er enten krakket eller blevet solgt til udlandet, er Radiometer i dag den største danske virksomhed inden for produktionen af medicinske måleinstrumenter. Og samtidig noget så sjældent som en danskejet international koncern med datterselskaber og filialer i store dele af verden.

Montage - et apparat bliver til

Modsat de fleste andre elektronikfirmaer har Radiometer gennem hele sin levetid selv produceret en stor del af de elementer, der indgår i de færdige måleinstrumenter: Metal- og plastikdele, printkort, elektroder, kabler, væsker, mv. Ligesom også de fleste af de arbejdsprocesser, der skal til for at skabe et færdigt apparat, er foregået på selve virksomheden: Bore-, fræse og dreje-operationer, glasblæsning og -drejning, maling, forskellige former for montage, afprøvning og test osv. Produktionbetingelserne har derfor hele tiden været meget forskellige fra afdeling til afdeling. Nogle steder foregår produktionen maskinelt, andre steder er det stadig håndværk, der dominerer. Efterhånden er der de fleste steder tale om en kombination.

Her i artiklen er det montageprocesserne og de dertil knyttede kontrolfunktioner, der er i fokus. Ved at vælge denne del af elektronikproduktionen bliver det muligt at få præsenteret et bredt spektrum af forskellige udvik-

Montrice, der laver elektrisk montage, 1961 (Radiometer).

lingstendenser, der tilsammen viser bredden og variationen i samspillet mellem køn og fag. Samtidig er det også montage- og kontrolprocesserne, der oftest har været genstand for analyse i andre tilsvarende undersøgelser.

Når et elektrisk apparat skal samles foregår det i flere delprocesser. Set i historisk perspektiv er det karakteristisk, at der sker en løbende af- og udvikling af disse delprocesser; nogle får mindre betydning, andre får mere, nogle bliver maskiniseret, andre forbliver håndværk, nogle lægges under andre arbejdsområder, andre udskilles som særområder - men processerne, eller snarere deres betegnelser, forbliver stort set de samme.

Mekanisk montage er betegnelsen for den proces, hvor de mekaniske dele af apparatet, f.eks. tandhjul og aksler, samles og tilpasses. Selv om denne funktion er nævnt i enkelte andre analyser af elektronikindustriens arbejdsprocesser (bl.a. hos Jensen m.fl. 1980), har den øjensynligt ikke været genstand for en selvstændig analyse. Måske fordi den har mange træk til fælles med mekanisk produktion uden for elektronikindustrien. Langt de fleste undersøgelser af arbejdsforhold og kønsarbejdsdeling i denne branche har *den elektriske montage* som omdrejningspunkt. Under denne betegnelse gemmer der sig flere former for montage: I *printmontagen* bestykkes printkortene med komponenter, der derefter fastloddes. I *modulmontagen,* også kaldet undermontage, samles de mindre elektriske dele af apparatet. Og endelig samles både de mekaniske og de elektriske moduler til det færdige apparat i *apparatmontagen,* også kaldet slutmontagen.

Nu er det imidlertid ikke nok at montere et apparat. Det skal også kunne fungere. Derfor er der gennem hele produktionsprocessen indlagt forskellige former for kontrol, justering og eventuelt reparation af delene til apparatet med det formål at hindre, at en fejl opstået i første led af processen først opdages, når apparatet står og skal forlade fabrikken. Alle afdelinger kontrollerer deres produkter, før de sendes videre i systemet, men de fleste ressourcer, maskinelle som menneskelige, er på Radiometer sat ind i *printafprøvningen, i apparatafprøvningen* og i *sluttesten.*

Alle disse arbejdsområder oplever i løbet af den undersøgte periode forskellige former for brud i deres fag- og kønsarbejdsdeling. I den resterende del af artiklen vil vi se på fire af de mest markante brud, nemlig 1) Sidst i 50'erne, da de første kvinder ansættes i den elektriske montage, 2) 1974-75, hvor de første kvinder ansættes i den mekaniske montage, 3) 1976, hvor kvinderne begynder at overtage dele af kontrolfunktionerne, og 4) (1978) 1985, hvor mænd atter inddrages i den elektriske montage.

Brud nr. 1/Sidst i 1950'erne: De første kvinder i elektrisk montage

Hvor radioindustrien fra sin fødsel i 1920'erne havde anvendt kvinder til samlebåndsmontage begyndte den professionelle elektronikindustri, og herunder også Radiometer, først at ansætte kvinder til elektrisk montage sidst i 50'erne[3].

Indtil da var denne form for montage blevet udført af mænd - på Radiometer af tillærte, på andre professionelle elektronikvirksomheder af faglærte elektro- eller radiomekanikere, der dog omkring 1950 blev erstattet af ikke-faglærte mænd (Jensen 1985). På Radiometer var der således allerede midt 1940'erne etableret en arbejdsdeling, hvor faglærte mænd tog sig af den mekaniske montage, mens tillærte mænd, der enten var oplært på fabrikken eller tidligere i andet erhverv eller som hobby, havde beskæftiget sig med elektronik, var beskæftiget i den elektriske montage og indtil omkring 1950 også dominerede afprøvningen. Den skarpere fagarbejdsdeling på Radiometer skyldtes formentligt, at virksomheden, i modsætning til andre tilsvarende virksomheder, også havde en faglært bemandet maskin- og mekanikafdeling, der gjorde det muligt allerede på et tidligt tidspunkt at adskille montageprocesserne i de komplicerede mekaniske processer og de lettere elektriske - og dermed

spare lønudgifter ved at ansætte tillærte frem for faglærte til den elektriske montage.

Også hvad angik arbejdsorganiseringen af den elektriske montage adskilte Radiometer sig fra andre professionelle elektronikvirksomheder. Mens montagen andre steder foregik ved, at én mand byggede ét helt apparat op med alt, hvad det indebar af montage, afprøvning, justering, fejlfinding og reparationer (Jensen 1985), lavede en montør på Radiometer ikke ét, men måske 10 eller 25 apparater ad gangen. Montagen foregik ved lange borde, hvor alt var lagt op til monteringen af det enkelte apparat: pladedele, mekaniske samlinger, komponenter, ledninger, skruer, sikringer, skiver mv. Og så kørte montøren på en rullestol fra apparat til apparat, idet han foretog en deloperation hvert sted. De færdige apparater blev derefter sendt til afprøvning i en anden afdeling.

Midt i 50'erne begyndte det imidlertid at knibe med at få nok af den elektronikkyndige tillærte arbejdskraft. Med sin store eksport blev Radiometer desuden før den hjemmemarkedsproducerende industri løftet af den internationale højkonjunktur, hvad der yderligere skærpede virksomhedens arbejdskraftmangel. På et møde i Radiometers samarbejdsudvalg foreslog montørernes tillidsmand at løse problemet ved at ansætte kvinder, idet han henviste til, at det havde man gjort på andre lignende virksomheder (SU 28/8-56). Direktør Schrøder, den ene af Radiometers to grundlæggere, var straks med på ideen: På rejser i udlandet havde han netop lagt mærke til, at montagearbejdet ofte var opdelt, så mandlige montører tog sig af mindre serier og specielle apparater, mens kvinderne tog sig af resten.

Som sagt, så gjort. Den elektriske montage blev yderligere opdelt, så montøren, der nu var en montrice, kun skulle udføre nogle få af de elektriske operationer på et apparat. Rullestolene blev erstattet med faste pladser, placeret ved et transportbånd, der førte modulet eller apparatet fra montrice til montrice. Der var dog ikke tale om traditionelt samlebåndsarbejde, for kvinderne arbejdede relativt uafhængigt af hinanden med hver deres emner. I en kort periode fra sidst i 50'erne til først i 60'erne anvendte Radiometer nogle af de resterende tillærte mænd til den vanskeligere montage, samt til slutmontering af de tungere apparater, men allerede midt i 60'erne var den elektriske montage på Radiometer totalt kvindedomineret.

Men hvorfor valgte Radiometer, som også andre tilsvarende elektronikvirksomheder i samme periode, at dække størstedelen af arbejdskraftbehovet i den elektriske montage med kvinder? Når datidens arbejdsledere i dag skal forklare kønsskiftet, henviser de dels til den lavere kvindeløn, dels til kvindernes særlige kvalifikationer: akkuratesse og fingernemhed, to færdigheder, som de pointerer, blev stadig vigtigere, efterhånden som komponenterne blev stadig mindre. Desuden peger arbejdslederne på evnen til at udholde "lidt kedeligt" arbejde, samt - ikke mindst - at kvinderne viste sig at yde en noget større effektivitet, end den de mandlige montører havde lagt for dagen. Denne sidste kvalifikation mener de især at kunne takke de kriseramte radio- og fjernsynsfabrikker for - herfra overtog man masser af rutinerede og samlebåndserfarne montricer.

Værkfører Kay Vendelbo ledede en af Radiometers første kvindedominerede montageafdelinger. Han havde tidligere selv arbejdet som tillært montør i den elektriske montage og forstod derfor godt, hvorfor mændene krævede arbejde med større udfordring i: "Jeg tror nok, det var trivialiteten, som jeg følte personligt, at det var der sgu ikke meget grin ved" (KV s. 14). Hans oplevelse var, at kvinderne - på trods af, at arbejdet siden hans egne dage i montagen var blevet yderligere trivielt - var meget mere tilfredse med arbejdet og derfor også lettere at have med at gøre. Vendelbo understreger, at denne opfattelse ikke må forstås som en nedvurdering af kvinderne. Han er forstående over for, at de fleste af dem først og fremmest kom på arbejde for at tjene penge, og at hjemmet for dem var vigtigere end arbejdspladsen.

Til disse forklaringer kan tilføjes, at Radiometer med masseansættelser af kvinder sim-

pelthen fulgte tidens tegn i det øvrige erhvervsliv, der gennem 60'erne og i de tidlige 70'ere også led under mangel på arbejdskraft. De gifte kvinder var den største tilgængelige arbejdskraftreserve, og deres indlemmelse på arbejdsmarkedet blev på forskellig vis støttet gennem statslige initiativer som udbyggede børnepasningsordninger, øget adgang til deltid i den offentlige sektor, lempet beskatning af hustruindkomster mv. (Borchorst 1984). Selv om de fleste af de gifte kvinder fandt beskæftigelse inden for den offentlige sektor, skete der dog også en vis tilgang til fremstillingserhvervene. Tilgangen var særligt stor inden for jern- og metalområdet, herunder også i elektronikindustrien, hvor kvindeandelen fra 1958 til 1971 steg fra 36 pct. til 45 pct. (Industristatistikken).

Når den professionelle elektronikindustri, i modsætning til f.eks. radioindustrien, så forholdsvis sent valgte at opdele arbejdet og ansætte kvinder i større målestok, skyldtes det formentligt de relativt store krav, som arbejdet stillede, også til den ikke-faglærte arbejdskraft. Krav, der var særligt udprægede på en virksomhed som Radiometer, hvor man producerede små serier med høje præcisionskrav. Det fremgår da også tydeligt af udtalelser fra datidens arbejdsledere, at de ikke forventede den samme elektronikviden hos montricerne som hos de tillærte montører.

På de fleste elektronikvirksomheder synes ændringen i fag- og kønsarbejdsdelingen i den elektriske montage at være foregået uden problemer. På Briiel og Kjær udbrød der dog i 50'erne en faggrænsekonflikt, hvor de faglærte mænd ved at strejke søgte at forhindre de ikke-faglærte mænd i at overtage slutmontagen (Hoick mil. 1978). Det lykkedes ikke. I stedet blev arbejdet kort efter overtaget af ikke-faglærte kvinder, mens de faglærte overgik til mere spændende arbejde, som produktudvikling og afprøvning.

På Radiometer gav de tillærte montører, i forlængelse af diskussionen i 50'erne om, hvorvidt man skulle til at ansætte kvinder, udtryk for frygt for, at "damerne" i så fald ville fortrænge dem (SU 30/10-56). Direktør Schrøder lovede dem i denne forbindelse, at "der vil altid være arbejde nok til erfarne mangeårige medarbejdere eller til dygtige, unge, radiomekanikere" (ibid.). Montørernes frygt gav sig aldrig udslag i en åben konflikt med montricerne om retten til arbejdet. Dette forklarer daværende driftsassistent, senere produktionschef Eigil Hansen med, at datidens montører var stille og rolige folk (EiH s. 3-4). Havde det været i de faglærte smedes mekanikafdelinger, at der skulle indføres kvinder, ville det, efter Hansens mening, have givet anledning til megen mere uro.

En anden årsag til, at overgangen fra mandedominans til kvindedominans gik så fredeligt for sig, skal sikkert findes i, at direktør Schrøder holdt sit ord: Ingen montører blev fyret til fordel for montricer. I stedet fik de overdraget det sværere og mere udfordrende arbejde, eller de blev ansat som kontrollører, hvis opgave det var, at kontrollere om montricernes arbejde var godt nok. Den samme udvikling ses i perioden også inden for den øvrige professionelle elektronikindustri (Jensen 1985). Montricer og montører udførte altså på intet tidspunkt det samme arbejde, ligesom de også oftest var placeret i forskellige lokaler.

En tredie årsag til, at montørerne frivilligt afgav deres arbejde, kan sikkert i denne sammenhæng findes i det statusskifte, der, i følge Eigil Hansen, meget hurtigt fandt sted i den elektriske montage: "Montagen blev meget tidligt fundet mindreværdig. Det var ikke fint nok, hvis man kunne få kvinder ind (.....) Det, at kvinderne kom ind, skubbede dem (montørerne/VK) opad" (EiH s.5). Eigil Hansens beskrivelse af montagens statusfald som følge af kønsskiftet falder fint i tråd med resultaterne fra andre undersøgelser af tidligere mandearbejdes overgang til kvindearbejde (Banke & Ipsen 1985, Fürst 1985 og 1988, Wikander 1988).

I Radiometers mekaniske montage og i afprøvningsafdelingerne skete der ikke et tilsvarende skift i kønsstemplet. Begge områder var helt frem til 70'erne totalt domineret af mænd. Sandsynligvis fordi de faglige krav om mekanisk eller elektronisk viden i disse jobs stadig

var så store, at det ikke faldt arbejdslederne ind at ansætte kvinder her.

Brud nr. 2/1974-75: Kvinder i mekanisk montage

Allerede sidst i 60'erne blev der ansat enkelte kvinder i Radiometers mekaniske afdelinger. Tidligere fællestillidsmand og nuværende værkfører Dieter Hagman forklarer de første kvinders indtog med, at man med overgangen til plastproduktion fik brug for kvindernes fingerfærdighed til mikroskopboring af de bittesmå huller, der var en del af efterbearbejdningen (DH s. 3).

Næste hold kvinder blev overført til mekanikfabrikken først i 70'erne. Kvinderne arbejdede oprindeligt i den elektriske montage, men da der på et tidspunkt opstod arbejdsmangel der, blev de, på Dieter Hagmans forslag, tilbudt midlertidig overflyttelse til borefræseværkstedet - et tilbud, som 10 kvinder accepterede.

Det var den samme situation, der lå bag, da afdelingen for mekanisk montage nogle år efter fik tilbud fra ledelsen om at dække deres arbejdskraftmangel med nogle overtallige montricer fra den elektriske montage. I løbet af 60'erne havde afdelingen overtaget forskellige opgaver, ofte i større serier, der tidligere var blevet udført af ikke-faglærte i andre afdelinger. Samtidig blev det mekaniske montagearbejde stadig mindre kompliceret. Afdelingen havde derfor ansat flere ikke-faglærte mænd, der dog alle, ifølge daværende værkfører Egon Hansen, var mere end almindeligt kvalificerede. Først i 70'erne var det imidlertid på hele arbejdsmarkedet småt med ikke-faglært arbejdskraft, og i særdeleshed med en mere end almindeligt kvalificieret sådan. I denne situation var det, at produktionschef Eigil Hansen forhørte sig hos værkfører Egon Hansen, om hvorvidt denne var interesseret i at overtage nogle "damer" fra den elektriske montage. Egon Hansen fortæller: "Og så siger jeg: Jamen damer, de er jo kun vant til at lodde. Så sagde Eigil Hansen: Jamen, de er også vant til at montere, og de er meget dygtige og meget flittige. Du kan jo bare se derhjemme, hvor engagerede de er" (EgH s. 11).

Egon Hansen måtte hurtigt sande, at produktionschefen havde haft ret. Kvinderne kunne sagtens leve op til kravene i den mekaniske montage. Samtidig med at arbejdsdelingen mellem faglærte og ikke-faglærte i afdelingen blev stadig mindre udtalt, skete der derfor også en nedbrydning af den hidtidige kønsarbejdsdeling. Arbejdsmarkedsforskerne Gunilla Fürst (1985 og 1988) og Inge Mærkedahl (1989) viser, hvordan kvinder, når de inddrages i tidligere mandearbejde, oftest ender med at udføre det mest kedelige og rutineprægede arbejde. Også i Radiometers mekaniske montage var kvindernes andel i det mindre udfordrende arbejde større end mændenes andel, men der var, i følge samtlige de interviewpersoner, der selv har været tilknyttet afdelingen, ikke noget arbejde, der kun blev udført af kvinder. Derimod var der stadig arbejde, der kun blev udført af mænd. Det drejede sig dels om det tungere arbejde, dels om den mest komplicerede montage, der fortsat blev varetaget af faglærte mandlige finmekanikere, guldsmede eller optikere.

Radiometers inddragelse af kvinder i tidligere mandearbejde afspejler givetvis 70'ernes generelle opblødning af de hidtidige kønsroller og er samtidig en foregribelse af 80'ernes officielle ligestillingsstrategi: kvinder i mandefag. I følge Mærkedahl (1989) er kvinders tilstedeværelse i mandedominerede områder ofte blevet opfattet som en trussel af mændene, der føler deres privilegier og selvforståelse angrebet. Og Christensen m.fl. (1976) kommer med flere eksempler fra elektronikindustrien, hvor kvinders tilstedeværelse i de mekaniske afdelinger har givet anledning til konflikt.

På Radiometer synes kvinders ansættelse i disse afdelinger ikke at have medført synlig uro. Hvorimod de ikke-faglærte mænds indtræden på de faglærte mænds områder, som på flere andre større elektronikvirksomheder i perioden (Jensen 1985), har medført et væld af faggrænsekonflikter. Men skønt den meka-

niske montage var det arbejdsområde, hvor der skete det mest gennemgribende dominansskift fra faglært til ikke-faglært arbejdskraft og den mest vidtgående nedbrydning af fagarbejdsdelingen, var sådanne konflikter ikke nær så markante her som i de andre mekaniske afdelinger. Formentligt fordi den fortsatte dekvalificering af arbejdet, der blev yderligere forstærket ved, at nogle af de mere komplicerede apparater og de dermed forbundne mekaniske tilpasningsopgaver udgik, gjorde arbejdet stadig mindre attraktivt for de faglærte.

Hverken kvindernes klub eller enkelte kvinder synes at have været involveret i dysten mellem de faglærte og ikke-faglærte mænd. Det skyldes sikkert dels, at kvinderne, med enkelte undtagelser, hovedsageligt blev sat til det mere rutineprægede arbejde. Men også at kvinderne aldrig på nogen måde udfordrede mandedominansen i afdelingerne. Typisk havde en mekanikafdeling 1-3 kvinder, og der er den dag i dag afdelinger, der stadig er totalt mandedominerede. Endelig har kvindeklubben aldrig fundet det nødvendigt at gøre en sag ud af kvindernes adgang til de mekaniske afdelinger; kun få kvinder har søgt over, og de er næsten alle blevet modtaget uden problemer.

Brud nr. 3/1976: Kvinder i afprøvningsfunktioner

Frem til midt i 70'erne var alle former for kontrol, afprøvning og tests af Radiometers produkter blevet udført af mænd, faglærte og ikke-faglærte. Det første tegn på udviskning af dette kønsmærke kom i 1976 i *printafdelingen*, hvor enkelte kvinder i forbindelse med en omorganisering af arbejdet og indførelse af ny teknologi fik lagt forskellige kontrol- og afprøvningsfunktioner ind under deres arbejdsområde.

Radiometer indførte printkortmontage, dvs. trykte kredsløb, i 1965 (Physant 1987). Dermed blev en stor del af det tidligere arbejde med at montere de elektriske forbindelser mellem komponenterne reduceret. Til gengæld foregik printmontagen, på Radiometer som på andre elektronikvirksomheder, under mere rutineprægede og intensiverede former end den øvrige elektriske montage. Arbejdssociologerne Clematide & Knoblauch beskriver periodens printmontage som "et eksemplarisk udtryk for Taylorismen" (1988 s. 83).

Også på Radiometer blev arbejdsdelingen i printmontagen gennemført i sin yderste konsekvens. Hver montrice skulle kun isætte f.eks. 10 komponenter på en plade, hvorefter pladen blev sendt videre til den næste montrice. Tempoet steg og blev yderligere intensiveret, da tidsstuderede akkorder blev indført som lønsystem sidst i 60'erne. Præcisionskravene var store og blev stadig større, efterhånden som komponenterne blev stadig mindre. Gradvist blev mange af bifunktionerne - bukning og afklipning af komponenternes ben, samt fastlodningen af disse - mekaniseret, hvad der gjorde arbejdet endnu mere rutinepræget. Følgevirkningen var en stigende fejlmængde.

Det kan derfor ikke undre, at printmontagen var den første afdeling på Radiometer, der indførte jobrotation og selvstyrende grupper. Hermed håbede man dels at få fejlprocenten ned, dels at skabe et bedre og mere samarbejdsorienteret arbejdsmiljø. Som et led i Teknologisk Instituts større undersøgelse af samarbejdsforhold i jern- og metalindustrien startede afdelingslederne i 1976 et forsøg, hvor en gruppe kvinder blev sendt på kursus og derefter skulle danne en arbejdsgruppe, hvor de selv planlagde og fordelte arbejdet imellem sig (Knoblauch & Holek 1977). Blandt andet skulle de selv foretage den første kontrol af de færdigtbestykkede printplader, et arbejde, der indtil da var blevet udført af ikke-faglærte mænd.

I forbindelse med forsøget blev der indført et nyt montagetestudstyr, der satte montricerne i stand til selv at foretage en statisk afprøvning af de elektriske kredsløb i de færdigtmonterede printplader, samt til at rette eventuelle fejl. Hermed overtog montricerne også arbejde fra de faglærte elektronikmekanikere. Året efter opstod endnu en selvstyrende gruppe, og i 1981 blev den nye produktionsform

Radiometers printmontage har siden 60'erne været totalt kvindedomineret. {Radiometer).

og det nye afprøvningsudstyr udbredt i resten af printmontagen. De faglærte elektronikmekanikeres arbejde blev hermed indskrænket til hovedsageligt at dække hjælp til montricernes testafprøvning og fejlretning, samt udvikling af testudstyr og -programmer (Radiometer Nyt 1981:2).

Også på andre elektronikvirksomheder og i Radiometers *apparatafprøvning* og *slutkontrol* skete der fra sidst i 70'erne og frem et kraftigt brud på den hidtidige fag- og kønsarbejdsdeling. Afprøvningsudstyrets automatisering gjorde det muligt for ikke-faglærte at overtage testarbejdet fra de faglærte. Sideløbende betød den teknologiske udvikling af produktet, måleapparaterne, at der generelt blev mindre at måle på dem, fordi stadig mere af elektronikken sad i printpladerne, bl.a. i form af integrerede kredse, hvor komponenter af mange slags blev koblet sammen til en funktionsenhed. Hvor de faglærte afprøvningsfolk før havde skulle åbne apparaterne for at aflæse spændingen og de elektriske forbindelser på hvert enkelt punkt i apparatet, blev afprøvningsfunktionen gradvist reduceret til et spørgsmål om at trykke på de rigtige knapper på afprøvningsudstyret og derefter aflæse og justere apparaterne via en skærm. I den kemiske slutkontrol, hvor blodmåleudstyret testes for sin praktiske funktionsduelighed, blev arbejdet tilsvarende reduceret til påfyldning af væsker med efterfølgende aflæsning af måleresultaterne på en skærm.

I første omgang skiftede apparatafprøvningen dog kun fag- og ikke kønsstempel. Ikke-faglærte, men elektronikkyndige mænd overtog sidst i 70'erne helt den rutineprægede del af apparatafprøvningen fra de faglærte elektronikmekanikere, der dog fortsat skulle tage sig af reparationer. I 1980 lykkedes det imidlertid SiD-klubben at få gennemført en uddannelsesordning, der gav de ikke-faglærte elektronikar-

bejdere ret til et årligt elektronikkursus, så flere af dem efterhånden kom op på et fagligt niveau, der gjorde det naturligt, at de også overtog reparationerne. Denne udvikling blev yderligere fremskyndet af, at fejlretning i stadig højere grad blev en udskiftnings- frem for en egentlig reparationsopgave.

Med opkvalificeringen af de ikke-faglærte mandlige elektronikarbejdere blev der plads til kvinderne i afprøvningens mere rutineprægede funktioner. For kvinderne har det dog især været forsøg med jobrotation og generel nedbrydning af arbejdsdelingen, der har givet adgang til apparatafprøvningen. I en enkelt forsøgsafdeling måtte kvinderne også udføre simplere reparationer i form af moduludskiftning.

Mens apparatafprøvningen i dag er blandet med nogenlunde lige mange kvinder og mænd, er den kemiske slutkontrol næsten totalt overtaget af kvinder. I interviewpersonernes forklaringer på dette markante kønsskifte indgår der også andre faktorer end skift i teknologi og arbejdsorganisering: Flere henviser til en ny værkfører, der havde svært ved at styre mændene og derfor i stedet systematisk begyndte at ansætte kvinder. En påstand, der underbygges af, at såvel de faglærte som de ikke-faglærte elektronikarbejdere netop i disse år undergik en kraftig politisk venstredrejning, der sikkert ikke har gjort dem nemmere at være arbejdsleder for. Andre peger på, at kvindelige testere var et led i forsøget på at tilrettelægge testningen så tæt som muligt på brugernes - kvindelige hospitalslaboranter og sygeplejersker - betingelser. Endelig nævnes kvinders "flair" for kemi og deres evne til at lave flere ting på en gang.

Hvad angår faggrænsekonflikter i forbindelse med de ikke-faglærtes overtagelse af afprøvningsfunktionerne, ser vi det samme mønster som fra de mekaniske afdelinger: Mændene slås, også på klubplan, mens kvinderne tilsyneladende uhindret får lov at overtage funktioner, der før har været udført af mænd. Igen må tesen være, at kvindernes overtagelse af arbejdet er foregået så roligt, fordi afprøvningen med den gennemgribende automatisering blev for lidt udfordrende for de elektronikkyndige mænd, der samtidig fik andre og mere spændende arbejdsopgaver.

Enkelte interviewudsagn tyder dog på, at nogle af mændene ikke havde høje tanker om kvaliteten af kvindernes afprøvning. Produktionschef Eigil Hansen husker således udtalelser fra mænd om, at afprøvningen blev mindre sikker, når det var kvinder, der afprøvede (EiH s. 5). Og montrice Lone Nielsen, der var blandt de første kvinder, der "fik lov" at afprøve, husker, at "dengang fik vi at vide, at os kvindemennesker, vi kunne da hverken samle våddelene (nogle særligt komplicerede moduler/VK) eller afprøve dem" (LN s. 7).

Brud nr. 4/(1978) 1985: Mændene tilbage i den elektriske montage

På Radiometer som på mange andre virksomheder er tendensen den, at kvinderne, som følge af automatiseringer og forsøg på jobrotation, har fået del i de mere rutineprægede funktioner i det tidligere mandearbejde. Det omvendte, at mænd får andel i tidligere kvindearbejde, skete - og sker - kun sjældent. Så meget desto mere spændende er det at undersøge, i hvilke situationer og med hvilke resultater mænd faktisk er indgået i et kvindeområde, som det f.eks. i de senere år har været tilfældet i Radiometers modul- og apparatmontage.

På Radiometer var det i første omgang forsøg på udvidelse af arbejdsområderne, der atter førte ikke-faglærte mænd tilbage til den elektriske montage. I 1978 oprettedes en mindre afdeling, hvor 7 montricer, 1 ikke-faglært mand og 2 elektronikmekanikere fik til opgave at selvstyre modul- og apparatmontagen, samt afprøvningen af nogle bestemte pH-metre. Christian Uldall, den ikke-faglærte mand, meldte sig frivilligt til projektet og blev dermed den første mand siden 60'erne, der udførte elektrisk montage på Radiometer - efter eget udsagn på lige fod med montricerne (CU s. 3). Afdelingen eksisterede i fire år og var, i følge Chr. Uldall, kommet temmeligt langt

mod målet, en nedbrydning af de hidtidige fag- og kønsgrænser, da afdelingen i 1982 blev nedlagt som følge af manglende forståelse for projektet blandt Radiometers andre arbejdere og arbejdsledere.

Chr. Uldall var også primus motor i en større afdeling, der i 1985 på mere uformel vis begyndte at pille ved fag- og kønsgrænser via rotation og selvstyre. Andre undersøgelser af forsøg på nedbrydning af en hidtidig kønsarbejdsdeling tyder på, at det kildne punkt gerne er mændenes manglende lyst til at overtage tidligere kvindearbejde (Larsen m.fl. 1980, 1981). Når en mand undtagelsesvis er blevet placeret blandt kvinderne i Radiometers elektriske montage, er han som regel også hurtigt blevet overført til andet arbejde eller har fået tildelt mere specielle montagefunktioner.

Men i den nævnte forsøgsafdeling synes mændene glade og gerne at være begyndt på elektriske montageopgaver, og de klarede det efter sigende også lige så godt som kvinderne. I følge produktgruppeleder Bent Thomsen blev de dog hurtigt trætte af arbejdet. De var ikke nær så tålmodige som kvinderne (BT s. 16f). Og da nogle af de elektriske montageprocesser havde en oplæringstid på 1/2 år, endte Bent Thomsen med - som hidtil - fortrinsvis at sætte kvinder til dette arbejde. Den samme erfaring - at det især er mænds utålmodighed, det gør dem uegnede til montagearbejde - går igen hos mange af interviewpersonerne. Flere peger dog også på, at mænds større fingre og hænder gør dem uegnede til den finere montage.

I følge de interviewpersoner, der i dag har tilknytning til Radiometers *modulmontage,* arbejder ikke-faglærte kvinder og mænd nu side om side med det samme arbejde -ja, selv faglærte mænd ses af og til beskæftiget med montage. Den nedbrudte kønsarbejdsdeling i modulmontagen synes både at være et resultat af en omorganisering af den elektriske produktion i 1992, hvor resterne af den mekaniske montage blev lagt sammen med dele af modulmontagen, og udtryk for et bevidst ønske fra afdelingens værkfører.

Andre undersøgelser viser dog, hvordan en i udgangspunktet formelt lige arbejdsdeling i praksis hurtigt undergraves af nye kønsgrænser, så slutresultatet blot er en reproduktion af den tidligere kønsarbejdsdeling (Banke & Ipsen 1985, Fürst 1985 og 1988, Lindgren 1985, Wikander 1988). Temaet i disse undersøgelser er dog i de fleste tilfælde situationer, hvor kvinder kommer ind i tidligere mandearbejde og her skal arbejde side om side med mændene. I det nævnte eksempel fra Radiometers modulmontage er der tale om den omvendte situation: Mænd kommer ind i tidligere kvindearbejde og skal her arbejde på lige fod med kvinderne. Men om der også her skjuler sig en uformel kønsarbejdsdeling, er det ikke muligt at afgøre ud fra det indsamlede kildemateriale. En sådan analyse ville dels kræve længerevarende observationer i afdelingen, gerne, som i to svenske undersøgelser, med års mellemrum (Fürst 1985, Lindgren 1985), dels interviews med "menige" arbejdere om, hvordan de selv oplever den daglige arbejdsdeling. I stedet har jeg valgt på den ene side at gøre undersøgelsen bred i tid og rum ved at kigge på flere afdelinger over en 50-års periode, på den anden side at indsnævre fokus til spørgsmålet om, hvordan virksomhedens beslutningstagere, arbejdsledere og tillidsfolk, beskriver og forklarer forholdene. I denne forbindelse er det interessant, at begge parter opfatter den lige arbejdsdeling i modulmontagen som værende reel.

I afdelingen for *apparatmontage* og *-afprøvning* herskede der imidlertid indtil 1993 en skarp arbejdsdeling, hvor kvinderne tog sig af apparatsamlingen og mændene af apparatafprøvningen. I følge montrice Lone Nielsen, der er ansat i afdelingen, havde mændene det udmærket med at lave det, de altid havde lavet, mens kvinderne, hvoraf flere i deres tidligere afdelinger havde været med til at afprøve, savnede større udfordringer og desuden led meget under det hårde skruearbejde (LN s. 4). Sammen med værkføreren tog de initativ til at nedbryde arbejdsdelingen, så mændene også skulle montere, og kvinderne også skulle afprøve. Lone Nielsen fortæller, at mændene i starten tog afstand fra den nye arbejdsorgani-

sering. De fandt det nedværdigende at skulle montere og fik det til at lyde, som om de skulle ned på et andet plan. Lone Nielsen mener dog også en vis usikkerhed over for det at skulle prøve noget nyt, spillede ind. Hun fortæller, at der stadig er nogle af afprøvningsfolkene, der har svært ved at montere. Men i dag kan alle arbejdere mere eller mindre lave det hele, selv om nogle må trækkes mere op end andre. Det kræver altså fortsat en indsats fra kvinderne at holde mændene til det traditionelle kvindearbejde.

Hvorfor kønsbrud?

Historien om fag- og kønsarbejdsdelingens udvikling på eletronikvirksomheden Radiometer er langt hen ad vejen historien om, hvordan stadig flere arbejdsområder skifter fra faglært til ikke-faglært status og fra mandedominans til kvindedominans. I tal ses udviklingen klart: Hvor der i 1940 var ansat én kvinde, en kontorassistent, udgør kvinderne i dag omkring halvdelen af det timelønnede personale, mens de ikke-faglærte mænd og de faglærte mænd udgør hver 1/4. De faglærte kvinder udgør under 1 procent og syner derfor ikke af noget i statistikken.

Historien viser også, hvordan en skarp fag- og især kønsarbejdsdeling først opbygges og siden delvist nedbrydes, så ikke-faglærte kvinder og mænd i dag i nogle afdelinger i hvert fald på det formelle plan er ansat til at udføre det samme arbejde, ligesom der heller ikke længere er den store forskel på faglært og ikke-faglært arbejde. Hvorvidt den samme udvikling kan iagttages i den øvrige elektronikindustri vides ikke, da der, så vidt vides, ikke i de senere år er foretaget undersøgelser heraf.

Gennemgangen af de fire brudflader i Radiometers kønsarbejdsdeling viser, hvordan denne er et produkt af ikke en, men mangfoldige faktorer, der alt efter tid og sted har spillet sammen i forskellige kompositioner. I nogle situationer er et kønsskifte resultat af bevidste overvejelser fra beslutningstagernes side, i andre blot en følgevirkning af andre ændringer, f.eks. i arbejdsorganisering eller teknologi. Nogle skift er sket mere eller mindre fra den ene dag til den anden, andre strækker sig over flere år, mens atter andre er gået i stå.

Drude Dahlerup har i sin opsummering af Bryt-projektet (1989) vist, at den faktor, der oftest er i spil, når et arbejde skifter køn, er mangel på idealarbejdskraften. På Radiometer var dette f.eks. tilfældet, da man sidst i 50'erne ikke kunne få tilstrækkeligt med elektronikkyndig mandlig arbejdskraft og i stedet valgte at simplificere arbejdet i den elektriske montage, så kvinder uden elektronikviden kunne varetage det. Og den samme situation sås, da den mekaniske montage midt i 70'erne valgte at ansætte kvinder til de mindre komplicerede montageopgaver.

Men mens kvinderne hurtigt opnåede total dominans i den elektriske montage, blev de i afdelingen for mekanisk montage aldrig mere end en minoritet. Et kønsbrud er altså ikke i sig selv lig med en varig ændring af et arbejdsfelts kønsmærke. I den elektriske montage blev kvinder ideal-arbejdskraften - i den mekaniske forblev de reservearbejdskraft. Til forklaring heraf kan vi bruge Fürsts (1985) antagelse om, at kvinders adgang til tidligere mandearbejde er forventningen om, at de har kvalifikationer, som mændene ikke menes at have eller samme kvalifikationer til en lavere pris.

I 70'ernes mekaniske montage var kvinder og mænd lige dyr arbejdskraft, og værkføreren valgte ikke at ansætte kvinder ud fra særlige forventninger til deres kvalifikationer, men fordi han blev opfordret til det af en overordnet, og fordi han stod i et akut arbejdskraftproblem. I 50'ernes elektriske montage mente arbejdslederne derimod både at kunne gøre brug af kvindernes lavere lønniveau og af deres forventede kvalifikationer, der blev opfattet som mere relevante i arbejdet end de kvalifikationer, man havde observeret hos mændene. Kvinderne forventedes således at være mere fingernemme, omhyggelige, effektive, tilfredse og stabile i det relativt rutineprægede arbejde. Det er svært i dag at afgøre, hvor stor en del af disse forventninger, der er udtryk for

efterrationalisering hos de interviewede arbejdsledere. Men det står fast, at de samme forventninger går igen i andre undersøgelser af kvindearbejde i elektronikindustrien.

Hvor meget "kød", der er på sådanne kønsstereotyper, hvor meget virkelighed der er bag forventningerne, kan ikke afgøres entydigt. Dahlerup (1989) skelner mellem fordomme og typiske forskelle i kønnenes egenskaber, hvor de sidste er opstået som følge af forskellig socialisering, erfaring og uddannelse i en bestemt tid og et bestemt rum. Hun understreger dog, at ansættelser ud fra kønsstereotyper under alle omstændigheder er med til at holde det ene køn ude fra det andets arbejdsområder, hvorved enkeltindivider med for deres køn "atypiske" egenskaber udsættes for statistisk diskrimination.

En oplagt metode til at afsløre eventuelle fordomme er selvfølgelig at finde eksempler på, at det modsatte køn andetsteds udfører præcis det samme arbejde. I denne sammenhæng må det derfor være relevant, at hollandske mænd, i følge en KAD-tillidskvinde, i hvert fald i 70'erne udførte fuldstændig den samme slags printmontage, som kvinder i Danmark blev anset som idealarbejdskraft til (Christensen m.fl. 1976 s. 125). Samt at en af de interviewede tillidsmænd fra Radiometer fortalte, at han tidligere på en anden elektronikfabrik havde udført fuldstændigt den samme form for modulmontage, som kvinder i lang tid havde monopol på på Radiometer. Omvendt må det erkendes, at såvel arbejdsledere som tillidsfolk med tilknytning til 60'ernes elektriske montage på Radiometer giver udtryk for, at den kvindelige arbejdskraft gennemgående levede op til de oprindelige forventninger og var bedre end mændene til elektrisk montage.

Det tredie brud, kvindernes overtagelse af kontrolfunktioner i 70'erne og 80'erne, er på den ene side udtryk for den klassiske situation, at automatisering betyder dekvalificering og dermed ikke-faglært arbejde og kvindearbejde (se f.eks. Cockburn 1983 og Jensen 1985), på den anden side et resultat af tidens forsøg på udvikling af arbejdet. De forskellige former for samspil mellem de teknologiske og de arbejdsorganisatoriske faktorer, samt indflydelsen fra lokale forhold betød imidlertid, at brudtendensen slog igennem i forskelligt tempo og med forskelligt fag- og kønsstempel på de forskellige kontrolområder: I printmontagen fik kvinderne indtil for få år siden del i stadig flere afprøvningsopgaver. I apparatafprøvningen overtog først elektronikkyndige ikke-faglærte mænd arbejdet for senere at lade kvinderne få del i de mere rutineprægede afprøvningsfunktioner, så området i dag er kønsblandet. Mens den kemiske slutkontrol i løbet af 80'erne er blevet næsten totalt kvindedomineret. At dette sidste og mest markante kønsbrud også synes at være begrundet i kønsideologi ske stereotyper og i en enkelt værkførers personlige problemer med at styre mænd, kunne tyde på, at jo flere faktorer, der ligger bag et kønsbrud, jo mere gennemgribende bliver det.

Hvor teknologien kan siges at være "objektiv" i den forstand, at konkurrencen mellem enkeltkapitalerne mere eller mindre tvinger en virksomhed til at følge med den teknologiske udvikling, er der flere valgmuligheder på hylden med arbejdsorganisatoriske metoder. Dette bliver særligt tydeligt i kønsbrud nr. 4, hvor det udelukkende er arbejdsledernes og medarbejdernes forsøg på at nedbryde den eksisterende arbejdsdeling, der fører mændene tilbage til den elektriske montage. Selv om ingen af forsøgene er startet med et bevidst kønspolitisk udgangspunkt, har de alligevel bygget på en lighedsideologi, i følge hvilken kvinder og mænd, efter en vis oplæring, principielt er i stand til at udføre det samme arbejde. Når i hvert fald et af forsøgene delvist kæntrede, skyldtes det, efter arbejdslederens udsagn, at der var virkelighed bag stereotypen om de utålmodige mænd, der ikke i længden kunne affinde sig med mindre udfordrende arbejde. Oplysningen om, at dette arbejde faktisk havde en oplæringstid på et halvt år, tyder dog på, at arbejdet ikke var så rutinepræget endda. Måske spillede også kvindearbejdets generelt lave status ind, når mændene i længden ikke kunne affinde sig med det.

I en anden afdeling krævede det nemlig et kraftigt pres fra kvinder og værkfører, før mændene accepterede at tage del i montagearbejdet. En formel ændring af arbejdsdelingen er altså ikke i sig selv en garanti for, at kønsgrænserne også reelt nedbrydes. I modulmontagen synes den formelle nedbrydning dog i dag, hvis man skal tro de involverede arbejdsledere og tillidsfolk, at være blevet en realitet. Måske fordi afdelingen både har mange fagligt engagerede arbejdere og en arbejdsleder, der aktivt går ind for nedbrudte fag- og kønsgrænser.

I den samlede undersøgelse af kønsarbejdsdelingens udvikling på Radiometer 1940-1994 indgår der flere faktorer end de her beskrevne. F.eks. har jeg ikke her gjort meget ud af de faglige klubbers politik på spørgsmålet. Jeg mener imidlertid med min diskussion af mekanismerne bag fire markante kønsbrud i Radiometers montage- og kontrolafdelinger at have præsenteret nogle væsentlige faktorer, der tilsammen viser et eksempel på de mangfoldige og komplekse former for kønsarbejdsdeling og udviklingsforløb, der kan findes bare på en enkelt virksomhed - og håber samtidig hermed at have vist, hvorfor den endelige nedbrydning af alle fag- og kønsgrænser ikke er så simpel en sag endda. For slet ikke at komme ind på diskussionen om, hvorvidt en sådan total nedbrydning overhovedet er ønskelig.

Noter:

1. Artiklen er et forarbejde til min Ph.D.-afhandling med arbejdstitlen: "Kønsarbejdsdeling og ligestilling på det ikke-faglærte, industrielle arbejdsmarked i Danmark 1945-1993", der forventes færdig i sommeren 1995. Udover skriftlige kilder fra virksomhedens arkiv (mødeprotokoller, personaleblade, statistik mv.) bygger projektet også på interviews med tidligere og nuværende arbejdsledere og tillidsvalgte på elektronikvirksomheden Radiometer.

2. Den professionnelle elektronikindustris produktion og arbejdsforhold er bl.a. behandlet hos Uhrskov (red.) 1974, Christensen m.fl. 1976, Holck m.fl. 1978, Larsen m.fl. 1980, Deichmann m.fl. 1983, Jensen 1985, Jørgensen 1986, Larsen m.fl. 1987, Physant 1987, Clematide & Knoblauch 1988, Kramer & Aaen 1993.

3. Radiometer havde dog allerede i 1940'erne ansat enkelte kvinder til elektrodemontage og vikleri.

Kilder:

Utrykte:

Udskrifter af interviews med tidligere og nuværende arbejdsledere og tillidsvalgte på Radiometer.

Referater fra samarbejdsudvalgsmøder på Radiometer 1947-1993 (SU).

Trykte:

Banke, Palle & Sanne Ipsen: Kvinder i ikke-faglært mandearbejde, Teknologisk Institut, 1985.

Borchorst, Anette: Arbejdsmarkedets kønsopdeling - patriarkalsk dominans eller kvinders valg?, Ålborg 1984.

Christensen, Margit m.fl. (Kvindemetalgruppen): Kvinder i elektronikindustrien, Kvindearbejde og kvindekamp 2, Århus 1976.

Clematide, Bruno & Jan Knoblauch: Arbejdsdeling og kvalifikationskrav. Ved CNC-maskiner og i elektronikindustrien, Teknologisk Institut, 1987.

Cockburn, Cynthia: Brothers. Male Dominance and Technological Change, London 1983.

Dahlerup, Drude (red.): Køn sorterer, Nordisk Ministerråd, Kbh. 1989.

Dahlerup, Drude: "Kan arbejdsmarkedets kønsopdeling brydes?" i Dahlerup (red.): Køn sorterer, Kbh. 1989, s. 9-41.

Deichmann, Bente m.fl.: Kvindearbejde og teknologiudvikling, Tek-Sam, speciale, RUC 1983.

Fürst, Gunilla: Reträten från manjobben. En studie av industriarbetande kvinnor och arbetsdelningen mellan könen på en intern arbetsmarknad, Göteborg 1985.

Fürst, Gunilla: I reserv och reservat. Om villkoren för kvinnors arbete på mansdominerade verkstadsgolv, Göteborg 1988.

Fürst, Gunilla: "Konkurrens, kvalifikation och könssegregering. Arbetskraftefterfrågan i fokus", i Dahlerup (red.): Køn sorterer, Kbh. 1989, s.45-56.

Holck, Peter m.fl.: Brüel & Kjær afd. 28, DTH 1978.

Humeniuk, Jenny & Aase Mygind Madsen: "Jerntæppe og glasloft? Om horisontal kønsopdeling i jern- og metalindustrien og vertikal kønsopdeling i banker og sparekasser", i Dahlerup (red.): Køn sorterer, Kbh. 1989, s. 115-126.

Industristatistikken, div. år.

Jensen, Albert: Den danske elektronikbranche. Struktur og produktionsproces. Produktionsteknologiens udvikling i elektronikindustrien, Institut for arbejdsmiljø, DTH 1985 (4 delrapporter).

Jensen, Bjarne M. m.fl.: Fra fuglerede til chips - Teknologiudvikling i elektronikindustrien, Tek-Sam, RUC 1980.
Jørgensen, Ulrik: Dansk elektronikindustri i international sammenhæng, Institut for samfundsfag, DTH 1983-1986 (licentiatafhandling i 8 arbejdsnotater).
Kramer, Laila & Frank Aaen: Den danske elektronikbranche. Udvikling, kvalifikationer og arbejdsorganisering, CASA, Kbh. 1993.
Knoblauch, Jan & Lothar Holek: Jobudvikling. Radiometer A/S, Teknologisk Institut, 1977.
Larsen, Lene m.fl.: Kvinder, montage og elektronik, Tek-Sam, RUC 1980.
Larsen, Lene m.fl.: Kunsten at være kvinde, Tek-Sam, RUC 1981.
Larsen, Søren m.fl.: Informationsteknologien og dansk elektronikindustri. En bedømmelse af elektronikindustriens udviklingssituation med 3-7 års tidshorisont, Elektronikcentralen 1987.
Lindgren, Gerd: Kamrater, kollegor och kvinnor. En studie av könssegregeringsprocessen i två mansdominerade organisationer, Umeå 1985.
Mærkedahl, Inge: Når manden er normen, SFI 1989:10.
Physant, Finn C: Radiometers ud vikling af blodgasapparatur - et teknologihistorisk projekt, speciale, historie, RUC 1987.
Radiometer Nyt, div. år.
Radiometers årsberetning 1992/93.
Schrøder, Carl & Børge Aagaard Nielsen: Radiometer. 1935. 1. december. 1960, København 1960.
Uhrskov, Tage (Red.): Danmarks elerhverv, Bd. 1, Kbh. 1974.
Wikander, Ulla: Kvinnors och mäns arbeten: Gustavsberg 1880-1980, Lund 1988.
Wikander, Ulla: "Genusarbetsdelning: Könssegregering i arbetslivet under hundra år. Falet: Gustavsberg", i Dahlerup (red.): Køn sorterer, Kbh. 1989, s. 163-177.

Abstract

Kold, Vibeke: New Departures in Gender — When a Field of Labour Changes its Sex.
Arbejderhistorie 2/1995, p. 1-16

Like all other types of development, the development of the division of labour by gender is characterised both by continuity and new departures. Here the new departures are in focus. For the question of what the factors are that make various workfunctions change their sex automatically leads us on to asking why work has a gender in the first place. In the electronics business Radiometer in Copenhagen the last forty to fifty years have seen many types of new departures in the divison of labour by gender, most frequently consisting in women taking over what used to be male work. In the article some of these new departures by gender and the conditions preceding them are introduced and discussed. It does not seem as if one single factor comes into operation when work changes its sex, a multitude of factors act together. Similarly, it can be observed that the reactions of the involved actors - women and men, skilled and unskilled, workers and foremen - span the gamut from support and acceptance to open conflict.

Vibeke Kold
cand. mag. i historie og kultursociologi,
kandidatstipendiat på Center for kvinde- og kønsforskning/Center for Arbejderkulturstudier,
Københavns Universitet.
Strindbergsvej 10, 2500 Valby, tlf: 36 46 82 80.